

Fráter Erzsébet a Madách-értelmezésekben

Az életmű kutatóit kezdettől fogva foglalkoztatta a költő házasságának története, ennek kihatása Madách művészi élményvilágára. Könyvtárnyivá duzzadt szakirodalom, családi és kortársi visszaemlékezések, levelek, sajtóviták, szépirodalmi alkotások útvesztőit barangolhatja be a Madách Imre élete és költészete iránt érdeklődő.

Legutóbb a tudományos ülésszak egyik szervezője, Andor Csaba adta közre Fráter Erzsébet leveleit, lírai verseit, tárta elének ennek a sokféleképpen magyarázott házasságnak főbb momentumait. A kiadvány *Fráter Erzsébet emlékezete I.* címet viseli, és az immár rangot szerzett Madách Könyvtár sorozatban látott napvilágot 1996-ban; Tempfli József megyés püspök (az ülésszak másik szervezője) mély átérzéssel megírt bevezető soraival.

Természetes, hogy az irodalomtörténész ez alkalommal sem kerülheti meg élet és mű összefüggéseit, hogy *Az ember tragédiájáról*, a *Mózesről*, Madách lírai verseiről nem szólhatunk alkotójuk legszemélyesebb élettapasztalatai nélkül. *Szendrey Júlia*, *Léda*, *Csinszka*, Fráter Erzsébet nemcsak egy-egy nagy élet, hanem örökérvényű műveknek is részesei.

Nemcsak a világ színpadjait bejárt *Tragédiát* értelmezték sokféleképpen, igen különböző módon vélekedett a szakma Madách és Fráter Erzsébet kapcsolatának kilenc, házasságának hét esztendejéről, ezeknek az életrajzi élményeknek műveket alakító szerepéről.

Nem egészen fél évvel Fráter Erzsébet halála előtt, 1875. június 4-én *Madách Aladár* arra kéri levélben (tudjuk: hiába) a Madách-művek kiadását tervező *Gyulai Pált*, mondjon le a volt feleséget rossz színben feltüntető *Bérczy Károly* emlékbeszédének azon sorairól, amelyek szerint a fogságából haza siető költő otthon boldogságának csak romjait találja. Valószínűnek tűnik Andor Csaba feltételezése: a fiú azért védte, védhette édesanyját, mert nem tartotta elfogadhatónak az ifjúkori barát emlékbeszédének ezt a kitételét.

A korabeli sajtóban kibontakozó, főleg erkölcsi fogantatású vitákat még csak jelezni sem kívánom. E helyett inkább a korai Madách-irodalom egy-két megállapítására emlékeztetnék. Arra például, hogy *Greguss Ágost* már 1871-ben *A nő Madách tragédiájában* címmel értekezik, hogy *Haraszi Gyula* 1882-ben Kolozsváron elkészült (1912-ben megjelent) dolgozatában „az emberiségre alkalmazott *!...! egyéni lét* (az én kiemelésem - K. D.)

tapasztalataira figyel, a változatlan, de a „gyarló Ádám” mellett más-más változatban megjelenő „még gyarlóbb” Évára. S bár ebben az értelmezésben Madách Ádámjának nem nyújt megnyugvást a családi élet boldogsága, a kolozsvári irodalomtörténész szükségesnek tartja kiemelni: az angyali kar (tehát az Úr) biztató szavait mégiscsak Éva érti meg, ő közvetíti Ádám felé. (Köztudott: a mű nem egy későbbi magyarázója szintén nyomatékkal szól erről.)

Morvay Győző 1897-ben Nagybányán megjelentetett, félezer oldalas kitévő elemzése szintén a „szubjektív érzület” felől kísérli meg értelmezni a családi környezet, illetve a feleség szerepét. Fráter Erzsébetnek olyan emberi, női tulajdonságaira összpontosít, amelyek - mint írja - „bármely más költőt is szerelemre hangoltak volna”: konvenciókat nem tűrő őszinteségére, ártatlan kacérságára, töprengő kedélyére. (Ez is vissza-visszatérő gondolata lesz a Madách-irodalomnak.) Morvay e tulajdonságokból nyomban következtet is: mindezek az érzelmek csirái az asszony és a férj boldogtalanságának. S mert patológikus okoknak tulajdonítja a feleség viselkedését, fel is menti, hisz - jegyzi meg - „a hisztérikus nő menthető”. De nemcsak őt „oldozza fel”, hanem az anyát is: Majthényi Annáról nem feltételezi, hogy fiát legszembetűnőbb érzelmeiben sértette volna meg.

Hadd egészítsem ki ezt az ítéletet egy friss tanulmánnyal. Perdöntőnek a házastársak megnyilatkozásait tekintő Györffy Miklós hívja fel a figyelmünket arra, hogy Madách anyja a házasság ideje alatt egyetlen rossz szót se írt le a menyéről. Sőt - írja a felelősséget megosztó Györffy - „sok kedves említés viszont nem hiányzik”. (*A házasság mint intermezzo lefolyásához*. Első Madách Szimpózium, Csesztve-Szügy, 1993.193) Bevallottan is Madách egyik legkiválóbb értőjének, Barta Jánosnak finom lélektani megfigyeléseihez áll közel ez a vélekedés.

Igen érdekes módon: Morvay Madách belső elbizonytalanodását - magányérzetét, befeléfordulását, betegségét - tekinti meghatározónak, a szerelmi csalódásnak mint művészi élményt alakító tényezőnek nem tulajdonít különösebb jelentőséget. Úgyszintén a felekezeti másságnak sem. Szerinte ugyanis, amit a nő nem iránti idealizmusában felesége lerombolt, azt a család védangyalának, az anyának sikerült újból felépítenie. Madách egyik vallomásra is hivatkozik, mely szerint anyjának köszönheti, hogy a *Tragédia* Éváját „kirívóbb színekben nem állította elő”. (*Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. 1897. A szerző kiadása.)

Egyfajta kiengesztelő ítélet kap kiemelt helyet a következő évek Madách-szintéziseiben is. Madáchot az európai irodalom nagyságaként emlegeti filozófus irodalomtörténész, Palágyi Menyhért sok vitát kiváltó könyve külön fejezetben tér ki a házasságra. Palágyi már azt is szerencsétlenségnek tartja, hogy a magányos, szellemi elszigeteltségben élő fiatal költő a szerelemben keres üdvösséget. S csak sajnálni tudja, hogy ama híres csodatevő ember Madách közzéadására talált orvosságot, és nem talált valami szert - ahogy ő kifejezi - „a, heveny házassági kedv ellen is”. Így aztán azt mondhatnám, kettős modellt keres a *Tragédia* Évájában: a hazája szabadságáért mindenre képes Luciát az anya, a Kepler szín Borbáláját a feleség ihlette. Noha nem sok jó szó illeti meg Fráter Erzsébetet mint nőt sem (nem szép, műveltsége hiányos, úttalan utakon cipelteti magát egy-egy mulatságra stb.), *egyénségének varázsát nem vonja kétségbe*. A 21 éves költő ezt a különös, érdekes lányt szereti meg, ennek a „pajzánkodó személy”-nek (egyik Madách-vers szavai) lesz az áldozata.

De áldozat ebben a beállításban az érzéseinek parancsolni nem tudó, heves vérmérsékletű Fráter Erzsébet is. Saját gyengeségeinek áldozata. Ezért inkább részvétet vált ki sorsa a szerzőben. Ennek legfőbb bizonyosságaként közli, illetve kommentálja a bocsánatért esdek-lő asszony mély megrendülésből fakadó, címével (*Egvedül Anyai lelke elébe*) a pápai en-ciklikákra emlékeztető levelének hasonmását. Ezt az erkölcsi felmentést fűzve hozzá: „Látjuk, hogy nem lehet álnok asszony, ki e levelet írta, érezzük, hogy a levél egy makacs, de őszinte és alapjában véve szerető szívből fakad, ki most ocsúdik nagy eltévelyedése tudatára.”

Többé-kevésbé hasonlóan vélekedik a filozófiai szempontokat szintén nem nélkülöző Alexander Bernát is ugyanebben az évben kiadott - iskolai oktatásnak szánt - *Tragédia-magyarozatában*. Azzal a vitatható különbségtevással, hogy az isteni szózatot meghalló Éva: a gondolkodó Madách teremtménye; a kacér, szenvedélyes nő: a költőé. (*Az ember tragédiája*. Jegyzetekkel és magyarozatokkal kiadta Alexander Bernát. 1900. 317.)

Századunk első évtizedeiben nem egy kutató Madách *nőszemléletéből*, az örök nő Janus-arcából kiindulva fogalmazza meg véleményét.

Voinovich Géza például úgy látja, hogy költőnk nő-eszményére rácafolta a valóság, s ezért sikerült egyetlen személyben (Éva alakjában) ötvözni fényt és árnyat, önfeláldozást és hiúságot, fennköltséget és érzékiséget (*Madách és Az ember tragédiája*. 1914). Riedl Fri-gyes egyetemi előadásaiiban (1933) Madáchnak a női nemről írott akadémiai székfoglalójá-ra emlékeztetve őv az egyoldalúságtól, az alábbi részletet idézve: „Fogadjuk el hát a nőt is olyannak, minőnek Isten számunkra alkotta. [...] Ne dicsőítsük érdemén túl, se ne nézzük le, mindkettőt egyaránt követeli férfiméltóságunk önérzete.” Érdekes módon: Halász Gábornak a Madách összes művei elé írott kíséző szövegében Fráter Erzsébet csak *egy szerepet* töltött be, hisz - hivatkozik Madáchra - a nő a férfi kiegyensúlyozója, de nem igazi párja.

Új értelmezési lehetőségeket Barta János korai, még a 30-as, 40-es évekből való munkái kínálnak. Elsősorban lélektani árnyaltságukkal.

Azzal, ahogyan szerzőjük érzékeltetni tudja, miként lesz sorsformálóvá a belső és a kül-ső világ, miként ébred fel az én legmélyebb rétegeiben a vonzalom Lidércke különös egyé-nisége iránt. „Madáchot örökre magához láncolta, azért, mert a romantikus szerelmi él-mények olyan lehetőségeit ígérte, amilyeneket szem nem látott, fül nem hallott” - olvashat-juk második Madách-tanulmányában (*Madách Imre*, 1942. 47.).

Az idézett sorok mellé oda írhatjuk az élményt megfogalmazó Madách-vers néhány so-rát is: „És minthogyha megcsókoltad volna/ E kebel vadon zengő dalát,/ Képzetemben minden e világom/ Oly dicsőn szellemül át.”

Valóban már-már metafizikai, vallásos átszellemülésről, az „önmaga jobb felére” rátalá-ló lélek legrejtettebb titkairól hoznak hírt az ilyen költemények, versrészletek. Csak közbe-vetőleg jegyzem meg: A költő születésének 150. évfordulóján *Kerényi Ferenc* - új forrásokat felhasználó tanulmányában - ilyen értelemben hivatkozik Madách korai (az Erzsikével történő megismerkedéskor keletkezett), az „örvény felé csaló lidérckét” Szontagh Pálnak bemutató levelére. Amelyikben ilyenek olvashatók: „Hol kezdjek én írni ezen minden von-zó és minden álnok, minden jó és minden könnyelmű, minden lelkület és minden cinizmus mikrokozmoszáról?” (Kerényi Ferenc: *Új források a Madách-család történetéhez*. In: Ma-dách-tanulmányok. Szerk. Horváth Károly, 1978.)

Azt hiszem, nem alaptalan Barta János megfigyelése: ez a misztikus bűvölet már eleve magában rejtette a bajok forrását. Még akkor is ezt kell mondanunk, ha voltak boldog pillanatai ennek a házasságnak. Természetük, egyéniségük egészen más volt, s a belső szakadékokat csak elmélyítette ezeknek az esztendőknél nyomasztó légköre. És ha Madách olvasmányaira gondolunk, nem vonható kétségbe a koreszmék hatása sem. De az sem, hogy Madách (bármennyire is magának írta ekkor verseit) a lelki válság fölé tudott emelkedni. A *Tragédia* ezt is tanúsítja.

(Még csak annyit: a Madách-hoz vissza-visszatérő Barta János egyik kései írásában szükségesnek tartotta emlékeztetni: a Fráter Erzsébettel történő megismerkedés idején - annak tudatában, hogy anyja nem örül a protestáns menynek - Madách is hozzászólt a vegyes házassággal foglalkozó királyi leirati vitához: elutasítva a vallási türelmetlenséget (*Az ember tragédiájának értelmezéséhez*. In: A pálya végén. 1987.).

Ismeretes, *Szerb Antal* 1934-ben megjelent, s magyar és a világirodalom mozzanatait összekapcsoló magyar irodalomtörténetében (a könyv jellegeből következően) pusztán néhány életrajzi adatot közöl. Így Madách életének a szakaszáról is: az anyós és a költelező meny nem férnek meg egymással, míg Madách fogságban volt - idézem - „feleségének hűsége megingott”. S bár a *Tragédia* szellemtörténeti helyét keresve, arról a magányos költőről szól, akinek élete „az anyja és felesége közt örlődik fel” - Madách nőszemléletét olyan metafizikai princípiumként fogja fel, amely már a korai drámáiban jelen van. Tehát: nem a házasság következménye. Ugyanigy az apollói Ádám és a dioniszoszi Éva sem.

Közvetlen a II. világháború után Madách is - akárcsak *Kemény Zsigmond* - egyike lett a „kényes”, „problematikus” íróknak. Az 50-es évek elejének éles Madách-vitái után, a 60-as évek közepén elkészült akadémiai szintézis Madách-fejezete az újraértékelés jegyében íródott. Szerzője, *Az ember tragédiáját* a Világost követő korszak összegzőjének tekintő *Sötér István*, a boldog házasság semmivé válását úgy említi (szükszavúan), mint a költőt ért csapások, kudarcok epilógusát. Az ok itt: Madách kiújuló betegsége. Az ugyanekkor megjelent *Tragédia*-elemzésében más is szerepel kiváltó okként. E szerint a házasság azért bomlott fel, mert a feleség „nem tudott a még élő anyánál különbbé vagy legalább is vele egyenrangúvá válni”. (A rövid fejezet Anya és fia címet viseli. *Álom a történelemről*. 1965. 15.). Ezzel magyarázható az elveszett Édent újratemeteni óhajtó Évának mint jelképnek az értelmezése: az „ideál” és „reál” egyensúlyának megteremtésére hivatott természeti szféra megtestesítője.

Pár év múlva *Németh G. Béla* - e korszak irodalmának jeles kutatója - szélesebb összefüggésben veszi szemügyre ezt az anyához kötődést. Múlt századi irodalmunk félszázadáról készült irodalomtörténeti összefoglalásában a magyar történelem nagyasszonyai közé emeli a saját és a nemzeti eszményekhez ragaszkodó Majthényi Annát. Nem pusztán arról van tehát szó, hogy az anya akarata ellen köttetett meg a házasság. A csalódás azért lehetett annyira megrázó, mert Madách a *környezetétől különböző életfelfogást vállalva* kérte meg Fráter Erzsébetet. „Az egyéni és nemzeti szegévennél is tragikusabbá tette esetét az, hogy házassága *rajongó eszmehite, szabadelvű életeszményei* jegyében jött létre.” (*Türelmetlen és késlekedő félszázad*. A romantika után. 1971. 155. Az én kiemeléseim - K. D.)

Az életművel foglalkozó újabb munkák közül a két ember viszonyának nemrég elhunyt Horváth Károly kismonográfiája szentel nagyobb teret.

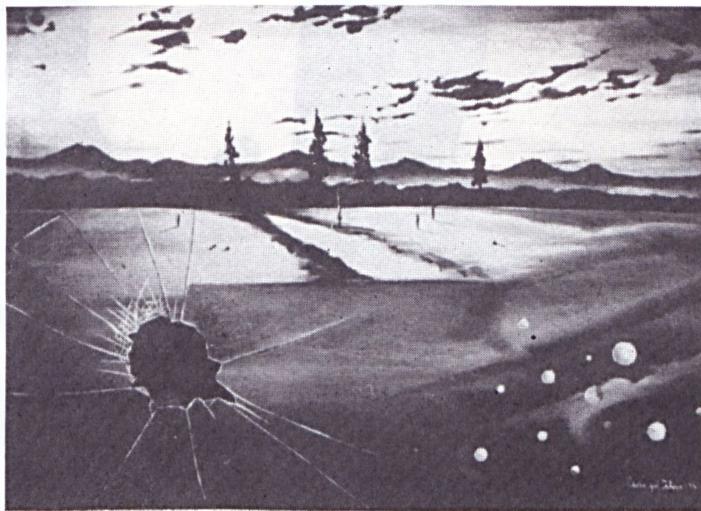
Írója egymásnak ellentmondó állítások, mendemondák tömkelegének mérlegelő felhasználásával (az igazságosztás szándéka nélkül) követi a tragikus végű házasság történetét. Horváth Károly szerint is: a *filiszterség útvjáról letérő lány* tetszett meg Madáchnak, vált testet-lelket átjáróvá. S ami különösképpen figyelmet érdemlő: a puszta életrajzi tények, emberi, alkati adottságok számos más körülménnyel (a két család múltjával, életmódjával, Madách közéleti tapasztalataival) egészülnek ki, válnak művek ihletforrásává.

Horváth Károly a „sors súlyos próbáját” (Madách szavai) megélt költővel párhuzamosan a tragikus nőt is elének állítja. Azt a Fráter Erzsébetet kíséri el a nagyváradi kórházig, akiről (több évi bűvarkodás után) *L. Kiss Iholya* 1966-ban *Az asszony tragédiája* címmel írt könyvet. Azt az asszonyt, aki élete végén - gyermekeinek szánt végrendeletében - maga is tragikusan élte meg a szakítást. S bár lehet, hogy a sokáig eltemetett (a nagyváradi *Kelet-Nyugat* 1991. október 19-i számában Andor Csaba által közreadott) vallomás stilizált, valamit csak elárul az élet peremére sodródott asszonyról. Egyetlen mondatát idézem: „Én csupán egyvalamit ismerek el: hogy olyan mélységesen szerencsétlen lény voltam, aki a balszerencsés körülményekkel vívott küzdelemben alul maradtam.”

A Madách-műben elmélyülni kívánók számára eligazító lehet az a körültekintő vizsgálódás, amellyel Horváth Károly (ha helyenként vitára késztetően is) a két ember viszonyának *műveket gazdagító* momentumait megkísérli kitapintani.

A költő és Fráter Erzsébet együvé tartoznak, akárcsak *Az ember tragédiájának* egyensúlyt teremtő pólusai: az „arasznyi lét” és a „végetlenség” vonzása.

Kolozsvár, 1997. június 20.

Czene gál István festménye

Zsuffa Péter fotója